

א. קורות היהודים בימי הביניים

1. הדורות הראשונים

משני צדדים הולכים ובאים יהודים לפולין: ממערב, דהיינו מאשכנז ומבוקס, וממזרח, דהיינו מאסיה ישר דרך שער העמים, או גם מארץ הפונים אשר על גדות הדון והוולגה, וכן מרוס'א-של-ק'ב; קצת יהודים באו בדרך ישרה מביאנטיה. למימים קדומים עוברים טוחרים יהודים, דרך ארצות האודר והניסל, לכוריה ולאסיה. מסעות אלה מזכירים הגיאוגראף הערבי אבן כרדאד'בה (בקיורב 860) והנוסע היהודי אברהם בן יעקב (במחצית השניה של המאה העשירית). אברהם בא מן המערב הדרומי, דרך הים האדריאטי והרי האלפים, לבוקס, וכאן, בפראג, הושיט לנו חופן פרטים על מסחר הימים ההם. לפראג היו באים רוסים, סלאוויים, מוסלמים וסוחרים יהודים. דרכם הובילה מכאן לאתל, עיר-הבירה של כוריה. הליכה זו של הסוחרים היהודים מזרחה היתה ארעית מאד, ועל התישבות יהודית בקנה-מידה גדול אין אנו שומעים ולא כלום; רק בסוף המאה העשירית אנו מוצאים קהילה יהודית בק'ב.

הדעת נותנת, שקהילת קייב נעשתה מרכז ההתישבות ברוס'א, וכי משם עברו משפחות יחידות או גם קבוצות שלמות מערבה לפודוליה ואולי אף ללבוב. עובדה היא, כשעברה רוס'א-האדומה, באמצע המאה הי"ד, לפולין, כבר נתקיימה בלבוב קהילה יהודית גדולה למדי.

היהודים הכוריים, או הרוסיים, באו לפולין הדרומית-מזרחית. הם היו כנראה עובדי-אדמה, ועליהם מתיחסים, כפי שסבורים, שמות הכפרים והישובים ברוס'א-האדומה ובפולין-קטן: Żydowska Wola, Żydowo (ז'יד משמע יהודי), Kozarze (מלשון כור), Kawior (מלשון קאבאר, שבט כזרי) וכיוצא באלה. אולם בדרך כלל היתה התישבות זו דלה מאד לעומת ההתישבות היהודית ממערב*.

שתיים היו הסיבות שדחפו את יהודי גרמניה וצ'כיה לפולין. האחת היתה חפצם בפרנסה קלה יותר, השניה — הרדיפות הבלתי-פוסקות במערב. התפתחות הערים באירופה הלכה ממערב למזרח, ובו בכיוון הלכה ההגירה היהודית. בראשונה התפתח מעמד העירוניים בצרפת ודחה את היהודים לאשכנז. כאן היו הערים לכתחילה יהודיות בעיקרן.

* לאחר מכן נתחזק באלאבאן בדעתו על מיעוט האלמנט הכורי ביהדות של אירופה המזרחית, אף פירש את השמות הגיאוגראפיים הנ"ל מירוש אחר. השם Kawior הנזכר פעמיים במקורות, משמעו בשני המקרים בית-עלמין, מלשון Kirchhof בגרמנית. השם Kozarze נגזר בודאי מ-koza (עז בפולנית) ואילו השם Żydowo כשהוא לעצמו אינו מלמדנו ולא כלום, לא על מוצא כורי ולא על ישוב חקלאי; אף מצויים כמה וכמה ישובים הקרויים כך (Judendorf) בחבלים שונים בגרמניה. לעומת זאת קם בזמן האחרון טוען חדש ליתאוריה הכורית, אב. ג. פולק — (כוריה, תולדות ממלכה יהודית באירופה, תל-אביב תש"ג) — המרחיק לכת מקודמיו ומבקש לראות ביהודי כוריה את היסוד המרובה ביותר בקרב היהדות הפולנית-הליטאית שלאחר כך. לדעתו נמשכה ההגירה מן המזרח כמה מאות שנים. למן המאה הי"א הלכו ונצטמצמו גבולותיה של כוריה ובה במידה שנצטמק שטחה ונידלדלו מקורות-המחיה בתוכה החלו יהודים כוריים נודדים מערבה. דרכי הנדירה היו בתחילה שתיים. הדרך האחת הובילה על פני נסיכויות ששן-גיגוב, פריאסלאבל וק'ב, אשר בהן נתקיים ישוב יהודי עוד לפני כיבושן בידי הרוסים. הדרך השנייה היא הדרך המסחרית, שהובילה על פני פולין, לאונגאריה. היא נמשכה מן הוולגה האמצעית (סאריג'סין, בולגאר), לאורך הדון או האוקה, אל היערות שמצפון לעיר סמולנסק בין הדניפר לבין הקווינה, ומשם אל פולניה ואל גבולה הצפוני של אונגאריה. נחשול גדול של מהגרים יהודים מן המזרח בא לפולין וליטא במאות הי"ד-הט"ו, עם התמוטטות אורדת-הזהב. הגירה זו היתה חלק מן ההגירה הכללית של תושבי האורדה (ארמנים, טאטארים-מוסלמים) לארצות הללו. — אכן, כל הדעות על מידות ההגירה היהודית ממזרח אינן אלא השערות בלבד.

אך במרוצת הזמן הפך המסחר גם פה "לאומי" והיהודי הוצרך לפנות את מקומו. הוא הולך לצ'כיה, לשלזיה, לפולין. אכן לארצות אלה אין היהודי הולך לבדו, גם לנוצרי נעשה בקרוב צד מדי בגרמניה. החלה ההתיישבות הגרמנית בפולין, תחילה התיישבות כפרית, ובמשך הזמן — אחר פלישת הסאטארים — גם עירונית. עם המתיישבים הגרמנים הולך מזרחה גם היהודי הגרמני.

אכן יש תקופות שבהן נעשית נהירת היהודים מזרחה בהולה, דחופה ממש בכוח-איתנים. כל אחד ממסעי-הצלב מטיל לפולניה המונות יהודים. הגל הראשון כבר מגיע לכאן בשנת 1096. השני בשנת 1147, הגדול ביותר בשנות 1348—1349, בעת "המגפה השחורה". נוסף לגלי-הגירה עזים אלה, הלכו ובאו לפולין יהודים ששולחו, במחצית השנייה של המאה הי"ד ובמשך כל המאה הט"ו, מערים שונות בגרמניה ובצ'כיה. בסופם של ימי-הביניים אינך מוצא כמעט יהודים באירופה המערבית, ואילו בפולין וברוסיה וכן בליטא כבר מצויות קהילות גדולות וחזקות, אשר בהן יפרח בקרוב לימוד התורה ויתפתח שלטון-הבית.

מחמת חוסר מקורות, קשה לקבוע מה לשון דיברו היהודים שבאו מארץ הכורים ומרוסיה-של-קייב. אולי דיברו אוגרופינית, כמות שדיברו בשעתם הכורים וכמות שמדברים עד היום הקראים בפולין, ואולי דיברו באחד הדיאלקטים הסלאוויים? אך למן המאה הי"ד מתרבים והולכים המקורות לתולדות ישראל בפולין וכל שנשתמר מאותו זמן מעיד רק על ההתיישבות הגרמנית. כי על כן עלתה על המזרחית ברוב-מניין וברמת-התרבות והטביעה את חותמה על יהדות פולין, בהנחילה לה לדורות, כמעט עד לימינו אנו, לשון וארגון קהילתי.

שפת היהודים שבאו מגרמניה היתה השפה הגרמנית בת הזמן ההוא. החכמים חלוקים בנוגע לדיאלקט הגרמני שהיה בפי המתיישבים הראשונים, אלה אומרים כי היתה זו לשון הריינס-התחתון ואלה אומרים, לא כי, אלא הלשון השלזית-מוראבית. אם כך ואם כך דיינו שהיהודים השתמשו בלשון זו בבית וברחוב, בבית-הספר ובבית-הכנסת (פרט לתפילה); נשים אף התפללו בה וכן לפעמים גם גברים שלא ידעו לשון-הקודש. ולא רק בשכונתם שלהם, בינם לבין עצמם, השתמשו היהודים בלשון זו. למן המאה הי"ג היו כמעט כל ערי פולין גרמניות והיהודי היה יכול לבוא בדברים עם תושביהן רק בשפה הגרמנית; לא היה לו, איפוא, לא צורך ולא פושר ללמוד את השפה הפולנית. מספר מועט של מלים פולניות משפת המסחר הספיק לו כדי לכלכל את דבריו עם האכר או האציל; קשרים קרובים עם בני השכבות הללו לא קשר בין כה וכה.

במשך הזמן (במאה הט"ו) החלה פולוניזציה של הערים. נישואי תערובת ונהירה גוברת של האלמנט הפולני העירה החישו את התהליך הזה. אולם היהודי הפולני נשאר כמות שהוא. נישואי תערובת וקשרי חברה אסרו עליו הכנסיה ובית-הכנסת גם יחד וכן נאסר עליו, כבר בשלהי המאה הט"ו, לגור בין נוצרים; בתי-ספר כלליים טרם נודעו בימים ההם ואילו בתי-הספר מיסודם של מוסדות הכנסיה היו נעולים בפניו, אף לא רצה ללכת לשם; לא היתה לו אפוא לא אפשרות ולא שעת-כושר ללמוד את השפה הפולנית והוא הוסיף לדבוק בשפת-אשכנז שבפיו. אולם אותה לשון גרמנית קדומה הלכה בגיטו שבפולין, אחר שנגדעה מגזעה, בדרכים אחרות מאשר במולדת. לא היה לה לותר, אף לא סופרי-המופת של המאה הי"ח, והיא נתנוונה ושינתה את טעמה. נקלטו בה ביטויים ושימושי-לשון מרובים מתוך סידור-התפילה, המקרא והתלמוד; יסודות סלאוויים משפת העם הפולני (או הרוסי), אשר בו היה היהודי קשור קשרי מסחר; ביטויים לאטיניים מן הטרמינולוגיה המשפטית או האדמיניסטרטיבית; ומכלל היסודות השונים הללו קמה ונהיתה שפת-אידיש שלנו. היהודים עצמם קראו לה בדורות שעברו לשון אשכנז: טייטש, מכאן תרגום המקרא = פערטייטשען, חומש עם תרגום = טייטש-חומש וכדומה. משנתרחבו גבולות המדינה הפולנית, עברה לשון זו עם היהודים לרוסיה ולליטא ואף שם נשארה עד היום.

מלבד לשונם וממונם הביאו אִתָּם המתיישבים מאשכנז גם את הקיומים (הפריווילגיות) שלהם, וכן גם את ארגונם הקהילתי אשר רק כאן פיתחוהו וביססוהו כראוי. כתבי-הקיומים ממרכז אירופה (אוסטריה, צ'כיה) נעשו בפולין חלק מחייב כל ימי קיומה של הממלכה הפולנית.

2. כתב-הקיום הראשי

בדומה לתולדות פולניה עצמה, מעולפת ראשית היהודים בארץ הזאת דמדומי אגדות וסיפורי-מעשיות. אגדות אלה, אם-כי נתהוו בזמן מאוחר בהרבה, אופייניות למדי, הואיל והן מוכיחות, כי תחילת היהודים בפולין נעוצה בתקופה המיתית של המדינה הזאת.

האגדה הראשונה מספרת לנו על אברהם פרוכובניק. משנתכנסו הפולנים, אחרי מותו של פופיל, לבחור להם מלך חדש, נמנו וגמרו: היוצא ראשונה עם בוקר לשוק הוא יהא למלך עליהם. והנה נפל הגורל על היהודי אברהם המכונה פרוכובניק. אברהם לא רצה לקבל את כתר-המלכות וביקש שהות שלוש ימים לעיין בדבר. כשלא יצא מביתו אחר שלוש הימים, התפרצו לתוכו הפולנים ופיאסט בראשם והתחילו מאיימים עליו שיגיד הן או לאו. אותה שעה הורה אברהם על פיאסט ויעץ לשים את כתר-המלכות בראשו, כי הוא האמין שבכולם.

לפי אגדה אחרת, באה לפולין, בסוף המאה התשיעית, משלחת של יהודים מאשכנז וביקשה מאת הנסיך לשק לקבל בארצו חבורה גדולה מבני עמם. לשק ביקש להציע לפניו את יסודות האמונה הישראלית ומשנראו לו, נאות לקבל את בני החבורה בארצו ונתן למתישבים החדשים (בשנת 905) כתב-קיום, שנעשה הפריבילגיה היסודית של יהודי פולין.

הידיעה הארכיונית הראשונה שיש בה אולי משום נגיעה ליהודי פולין, היא מזמן מאוחר מאד, משנת 1085. מדובר בה על אשתו של המלך ולאדיסלאב-הרמאן, יהודית שמה, שהיתה פודה עבדים מידי תגרים יהודים. עליפי הרשימה הקצרה בספר-הכרוניקה, אין לדעת אם אותם תגרים היו תושבי פולין. עובדה היא, כי הרבה סוחרים יהודים היו באים בזמן ההוא לפולין ממרחקים, אף מפראנקן, ועסקם היה סחר העבדים. בנימין מטוֹדִילֶה, הנוסע היהודי הנודע מן המחצית השנייה של המאה הי"ב, גוזר את המלה "אשקלבונייה" (סלאווים) מן המלה הלאטינית *sclovi*, כלומר: עבדים, "בשביל שאנשי הארץ ההיא מוכרים בניהם ובנותיהם לכל האומות". בנימין לא היה מעודו בארצות הסלאוויית, לעומת זאת הלך נוסע אחר, פתחיה מרנֶנְסְבוֹרג, מפראג לפולין ומכאן לקייב (1175), אלא שלא מסר לנו אף פרט כל-שהוא על פולין, גם לא זכר כל קהילה יהודית במדינה.

העדים היחידים למציאות היהודים בפולין במאה הי"ב ובמחצית הראשונה של המאה הי"ג הן מטבעות בעלות כתובות עבריות, המוכיחות כי בחצרות המלכים מִישְׁקוֹ השלישי ולְשֶׁק הלבן היו טבְּעִים יהודים. הכתובות על גבי המטבעות קשה מאד לקרוא ולפיכך אנו מוצאים בספרי-עזר שונים קריאות סותרות. אין חולקין על הקריאות דלקמן: רבי אברהם ב"ר יצחק נגיד, אברהם יוסף, יוסף קליש, ברכה משקא (ברכה לְשֶׁקוֹ), ברכה קהשי (ברכה לקאזי=קאזימר), משקא קרל פלסק (= Mieszko Król Polski = מִישְׁקוֹ מלך פולין).

התעודה המובהקת הראשונה והחשובה מאד לתולדות ישראל בפולין הוא כתב-הקיום משנת 1264, שנתן ליהודים בולסלאב החסיד, הדוכס של קאליש.

פשיטות הטאטארים בשנת 1241 השמו כמעט את כל ערי פולניה וכפריה. גרודי הטאטארים פשטו והגיעו עד שליויה. בקרבת ליגניץ נפל במערכה הדוכס הנריק העבדקן, הוא ומבחר האבירים הפולנים. אולם עד-מהרה הסתלקו הטאטארים ופולין התחילה מקימה הריסותיה. כיון שחסרו אוכלוסין לכפר ולעיר, התחילה ההתישבות הגרמנית, שנתמכה על-ידי בני-הפיאסטים. נבנים והולכים ערים וכפרים חדשים ובהם שורר המתישב הגרמני החרוץ ובעל-התכלית. אכן, עד שהגרמני הפליג למקומות רחוקים וזרים אלו, הבטיח לעצמו, שאף כאן יהא נוהג ודן על-פי חוקיו שלו. שליטי פולניה נאותו לכך ונתנו לישובים החדשים את החוקה הקרויה "חוקת מאגדבורג".

בדומה למתישב הגרמני, מקבל גם היהודי הגרמני בפולין אותו כתב-קיום ששימש לו עד כה באירופה המרכזית. כתב-הקיום שנתן ליהודי פולין-גדול על-ידי בולסלאב מקאליש הוא העתקה, כמעט מלה במלה, מן הקיומים שניתנו על-ידי פרידריך האמין בשנת 1244 ופֶרְמִיסְלָב אולטוקאר בשנת 1254 ליהודי אוסטריה וצ'כיה. נדידת הפריבילגיה מורה לנו את דרך נדודיהם של המוני היהודים מזרחה.

כתב-הקיום זה הוא הבסיס למעמדו החוקי של בית ישראל בפולין. לכתחילה היה כוחו יפה רק בפולין-גדול, אולם אחר שכל חלקי פולניה נתאחדו, ניתן לו תוקף בכל המדינה. בשנת 1334 אישר אותו קאזימר הגדול ליהודי פולין כולה ובשנת 1364 ליהודי פולין-קטן וכן לרוסיא-האדומה, שעברה בינתיים לפולניה. כשסיפח המלך יאגללו את ליטא, נורד כתב-הקיום (יחד עם היהודים) גם לשם ובשנות 1388 ו-1389 נותנו ויטולד ליהודים הליטאים. כתב-הקיום זה מאשרים אותו אחד-אחד כל מלכי פולין, פרט לולאדיסלאב יאגללו, והוא נקרא כתב-הקיום הראשי, או דרך-קיצור: חוקת היהודים (Statuta Judaeorum)*, להבדיל מן הקיומים המיוחדים שניתנו לארצות או קהילות. במשך הזמן הרחיבו והשלימו את נוסח הפריבילגיה והתאימו אותה לתנאי החיים שנשתנו.

כתב-הקיום של בולסלאב גדול מנוסחאות-האב: האוסטרי, הצ'כי והאונגארי, בארבעה סעיפים, ושנים מהם אופייניים לזמן ולמקום. הסעיף 36 מחייב את הנוצרים לבוא לעזרת היהודי כל-אימת שישמעוהו בלילה קורא לעזרה, הסעיף 37 מתיר ליהודים לסחור כחפצם בכל הסחורות, אפילו במכולת; מותר להם לנגוע בלחם וכדומה. אנו רואים מפוא מצד אחד, שהסובלנות נתמעטה במשך הזמן עד כדי צורך להזכיר לנוצרים את חובת העזרה ליהודי שקם עליו ליסטים בלילה, מצד שני, שהיה צורך בסוחר היהודי, כי בערים רבות שלח הוא בלבד את ידו במסחר ותיווך בין היצרן לבין הצרכן. באשכנז, ארץ-מוצאו של כתב-הקיום, כמעט שלא היה כבר בזמן ההוא סחר-סחורות יהודי. בקראנו את נוסח הפריבילגיה, הננו משוים לנגד עינינו את פני החיים היהודים בפולין-גדול (בפולין), במחצית השניה של המאה הי"ג, כדלקמן:

היהודי היה *servus camerae* (עבד האוצר), כלומר קנינו של הדוכס. מזכות קנין זו נבעה: (1) חובת היהודי לשלם לדוכס תשלומים מסוימים, (2) חובת הדוכס להגן על היהודי והזכות לשפוט.

רק הדוכס, הווינא** שלו, או השופט הממונה על-ידו רשאים לדון יהודי, מה שאין כן בתי-הדין של העירוניים. במשפטים פליליים ישפוט הדוכס עצמו.

משפטים שבין היהודים לבין עצמם הם בגדר סמכותם של דיני ישראל (המנהיגים היהודים), והווינא או השופט רשאים להתערב רק לבקשתו של אחד הצדדים. משפט היהודי נערך בבית-הכנסת (§23) ורק הדוכס או הווינא רשאים לדון במקום אחר (§31). פִּינן שהפוגע ביהודי או הורגו פוגע בקנינו של הדוכס, על העברין לשלם קנס לדוכס ודמי צער ליהודי. הרוצח נפש מישראל חייב מיתה ורכושו יוחרם לאוצר הדוכס (§§9, 10). עונשים דומים חלים על פציעת יהודיה, רגימת בית-כנסת, חילול בית-קברות של ישראל והוצאת משפחות מידי יהודי בזרוע (§§14, 15, 27, 30). הדוכס מגן על היהודים גם מפני עלילות-שקר. לאחר עלילת הדם בפולדא (1235), הוציא האפיפיור אינונציוס הרביעי ארבע בולות להגנת היהודים; אחת מהן (Sicut Judaeis, 1253) קָלל אוטוקאר בכתב הקיום שנתן ליהודי ארצו ובולסלאב עשה כמותו. כן אסר הדוכס על הטבעים לאסור, לפי שרירות-לבם, יהודים, באשמת זיוף של מטבעות (§33). יהודי פולין שולחים ידם במסחר, בעסקי ממון (הלואות בריבית) וכן, זעיר פה זעיר שם, בעבודת-האדמה. לשני ענפי-הפרנסה הראשונים מוקדשים בכתב-הקיום סעיפים רבים. ואילו השלישי אף לא נזכר, אין זאת אלא שבמערב — מקום מוצאה של הפריבילגיה — כבר לא היו חקלאים יהודים כל-עיקר.

ליהודים היה בפולין חופש-תנועה גמור. מכסים שילמו כשאר כל הסוחרים. רשאים היו, כאמור, לסחור גם במזונות, לנגוע בלחם וכדומה (§§12, 37), דבר שנאסר עליהם איסור חמור במערב.

* כתב-הקיום זה, או ביתר דיוק כל העתקיו, כמות שאושרו על-ידי מלכי פולין השונים, היו שמורים ברשות הקהילה העברית בקראקא ובעת ההכתרות היו מעלים את הכתבים מבית-הגנזים לשם עשיית העתק נוסף וקבלת אישורו של המלך החדש. במאות הי"ז והי"ח היתה השגת האישור מענינו של פרנס ועד הארצות ושאר ראשי הועד. בזמן פלישת השנידים, בשנת 1655, אבדו, בין שאר גנזי הקהל, גם הכתבים הללו, וכעת נמצאים ברשות הקהילה רק הטפסים שקוימו על-ידי יאן סנְיֶסְקי בשנת 1676, אבגוסט השלישי — בשנת 1735, וסטאניסלאב-אבגוסט — בשנת 1765. הטופס האחרון כולל גם קיומים מיוחדים של קהילת קראקא. שלושת הטפסים כתובים על קלף פוליו ומכורכים עור (סאפיאן). השערים כתובים בהקפדה ומעוטרים עיטורים שְׁהָן במשך הזמן כמעט לחלוטין.

** בלאטינית *palatinus* שר הגליל. הווינא נמנה עם מועצת המלך וישב בסינאט. בגלילו מילא תפקידים צבאיים (בימי-הביניים), משפטיים, ועוד.

גם בפולין, כמו במערב, היו היהודים רשאים להלוות ממונם על משכונות דניידי ודלא נייד (פרט למלוושים מגואלים בדם ותשמישי כנסיה) וכן על שטרי-חובות. סוסים היו רשאים ליקח כמשכון רק לאור היום (339). שיעור הריבית לא הוגבל. מי שאינו פורע עד חודש ימים ריבית שמגעת ממנו, חייב לשלם ריבית דריבית.

כדי להוסיף ולהניע את היהודים למתן הלואות, מעתיק בולסלאב מלה במלה את הוראות פרידריך השני בדבר שבועת היהודים. הדוכס נותן תוקף לשבועת היהודי בסכסוך על שיעור סכום המלוה, זהות החפץ הממושכן, כרטייה שהחפץ אמנם נמסר ליהודי כמשכון ולא נגנב על ידו וכו'. כמו כן דִּיֵּה שבועת היהודי להוכיח, שמשכון נגזל ממנו, נשרף עם חפציו שלו, או הוחזר מזמן לבעליו. על עניינים פחותים נשבע היהודי בפתח בית-הכנסת, על עניינים חשובים הוא נשבע בתורה בתוך בית-הכנסת.

כתב-הקיום של בולסלאב יודע כאמור גם הלואות ממון על שטרות ונכסים דלא נייד. בתוקף הסעיף הזה, הצליחו עשירי המתיישבים היהודים לרכוש להם נכסים בעיר ובכפר ועד-מהרה אנו רואים בערים בתים ואפילו רחובות שלמים בידיהם של בני-ברית, ובכפרים — בעלי קרקעות יהודים*.

הפריבילגיה של בולסלאב החסיד שימשה דורות הרבה "מגילת-החירויות הגדולה" של יהודי פולין, לא ייפלא אפוא שכל שונאי ישראל קמו עליה. פולין היתה כל ימיה מדינת מעמדות. המאגנאטים (הפריצים התקפים) והאצילים, העירוניים והכמרים היו מחנות מחנות בעלי פריבילגיות נבדלות. במחצית השניה של המאה הי"ג כמעט שאין עדיין למאגנאטים ולאצילים כל השפעה על השלטון, מעמד העירוניים עודנו בתחילת ברייתו, ורק הקלירוס, המקבל הוראות מרומא, ידו תקיפה. והנה בשנת 1265 שולח האפיפיור קלמנס הרביעי את הקארדינאל גוידון לגרמניה ולפולניה כדי לארגן שם את הקלירוס ולהאדיר את האמונה הנוצרית, אשר לא הכתה עדיין שרשים עמוקים בארצות אלו. בשנת 1267 מתקיים בבֶּרְסְלָא, בנשיאותו של גוידון, סינוד (ועידה כנסייתית), ובו מתקנים, בין השאר, כמה תקנות נגד היהודים. פולניה היא נְטֵעַ חדש בכרם האדון — הננו קוראים בתקנות — לפיכך על המאמינים להתרחק מן היהודים. מהאי טעמא מצווים היהודים לגור בשכונת מיוחדת, רק בינם לבין עצמם, מופרשים בחומה, גדר או תעלה מבתי הגויים. יהודים אשר בתים להם ברחובות שגרים בהם נוצרים מחויבים למהר ולמכרם. בעת תהלוכה (כנסייתית) על היהודים להסתגר בבתיהם ולא להיראות בחוץ. לשם הבדלה מן הנוצרים, חייבים היהודים לשאת על בגדיהם סימן נראה לעין, אסור להם ללכת יחד עם נוצרים לבית-המרחץ אף לא לסעוד עמם. — בחרם על העברין הנוצרי ובעונש חמור על היהודי. אסור לנוצרים לקנות אצל יהודים בשר, וכן שאר צרכי אוכל-נפש, שמא ירעילום היהודים. אסור ליהודים להחזיק בבתיהם משרתים נוצרים, אף לא אומנות נוצריות. היהודים רשאים לקיים בכל עיר רק בית-כנסת אחד בלבד.

כמה שנים אחרי כן (1279) מתקיים בבואד שבאונגאריה סינוד חדש, אשר בו לוקח חלק גם הקלירוס הפולני. נשנים הסעיפים האנטי-יהודיים שהוסכמו בברסלא, ונוסף לכך הם קובעים את פרטי סימן-הקלון היהודי: כל היהודים בני שני המינים, אשר בכל ארצות הליגאציה שלנו, מחויבים לשאת חתיכה עגולה של אריג אדום תפורה לאות על החזה בצד שמאל של הבגד העליון... אם היהודים לא יתחילו לשאת סימן כזה בזמן הקבוע, או לא יישאוהו אחר כך באיזה זמן שהוא, אזי אסורים עליהם יחסים אילו שהם עם נוצרים והם מוצאים מכלל החברה. הנוצרים אשר יעברו על תקנה זו ויסחרו עם יהודים כאלה או יארחו אתם לחברה, או גם יחזיקו אותם בבתיהם ויבואו ביחסים קרובים עמם, ויגורו אתם באותם הבתים או החצרות, — אסורים בכניסה לבית-היראה. בועידת לֶנְטְשִׁין 1285 חזרו וחיידשו את החלטות שני הסינודים הראשונים, בתוספת איסור להחכיר ליהודים או למסור להנהלתם מכסים, בתי-מטבע, או שאר נתינות ציבוריות. תקנות אלו, שניתקנו בשלושת הסינודים הפולניים הראשונים, נעשו יסוד-מוסד לשאר כל הסינודים שלאחר מכן. חזרו על אותן התקנות והוסיפו עליהן מומן לזמן. אכן בפולין לא קיבלו מעולם אותו תוקף שהיה להן בארצות קאטוליות אחרות. בפרט נשארה ההחלטה על דבר סימן-הקלון אות מתה, מעולם לא קיימו אותה בפולין.

3. היהודים בשליזיה

מבין קהילות פולין, פלוצק היא הנזכרת לראשונה במקורות שבידינו, אחריה—קהילת קאליש. בפלוצק משמשת "באר היהודים", בשנת 1237, גבולם של רחובות אחדים, ובקאליש קונים, בשנת 1287, ראשי הקהל גבעה לבית-עלמין. בשנת 1304 כבר נזכר רחוב יהודי בקראקא ובשנת 1356 גם בית-כנסת. מאותה שנה עצמה יש ידיעה על קהילת לבוב, ומשנת 1367 על קהילות פוזנא וצוזמיר. בסוף המאה הי"ד כבר מצויות ידיעות על קהילות קטנות יותר בפולין-גדול, כגון פוזנן, קולטש, וקופאשב. פרטים על התפתחות הקהילות בפולין-גדול ובפולין-קטן מצויים בידינו פחות או יותר למן המחצית השנייה של המאה הי"ד; מאותו זמן נשתמרו תעודות ופנקסים עירוניים. רק משליזיה הגיעו אלינו ידיעות מזמנים קדומים יותר.

מצבתו של דוד בן שר שלום
משנת ד' תתקס"ג - 1203 בברסלא

בשליזיה משלו הפיאסטים, כשם שמשלו בדוכסויות אחרות של פולין. אמנם היתה כאן גרמניזציה חזקה, אך מבחינה מדינתית היתה שליזיה שייכת עד שנת 1335 לפולניה. בשנה זו מסר קאזימיר הגדול את הארץ ללוקסמבורגים וגורלה מאז הוא כגורל שאר כל הנחלות הצ'כיות. הידיעה הקדומה ביותר על יהודים בשליזיה מוצאה משנת 1150 והיא רשימה עלי-אודות בעליה היהודים של טינץ-קטן. בשנת 1190 אנו רואים כבר יהודים בבונצלא (בולסלאב) ובשנת 1203 נמצא הכפר סקולניץ (טכולניץ, פאלקנדורף; כעת חלק מברסלא) שייך ליהודים יוסף וחזקל (יחזקאל). אולם בעלי סקולניץ אינם הראשונים מיהודי ברסלא הידועים לנו, שכן גילו שם, בשנת 1917, מצבה של דוד בן [שר-שלום], אשר נפטר בעיר ביום כ"ה באב ד' אלפים תתקס"ג (= 4 באבגוסט 1203). משנת 1227 מצויות ידיעות על יהודים בפויטן (פיטום) ע"נ אודר, משנת 1270 בשוידניץ, 1280 בגלוגא, 1281 בטרופא (אופאווא), 1285 במינסטרברג, 1301 בליגניץ וכו'.

מתחילה היו יהודי שליזיה בעלי משקים חקלאיים, אך עיקר עיסוקם במסחר ובמלאכה. כבר בשנת 1226 נותן הבישוף של ברסלא, ווין-ינץ, ליהודים המובילים את סחורותיהם ממיהרן לקויא כל אותן הזכויות והחובות בחדריה-המכס אשר לסוחרים הנוצרים. רק בעברם את חדר-המכס בלא סחורה, חייבים היהודים לשלם "מגופם", כאילוהיו הם עצמם סוחרים. זאת היא הידיעה הקדומה ביותר על ה"לינצול" (מכס הגוף) היהודי.

מאמצע המאה הי"ג נוסדות בשליזיה הרבה קהילות חדשות של ישראל והכמרים התקפים קמים עליהם. כבר בשנת 1267 מתקיים, כאמור, הסינוד של הפרובינציא הפולנית בברסלא, המתקן כמה וכמה תקנות נגד היהודים. הדוכסים מגינים על היהודים ונותנים להם פריווילגיות, דוגמת הקיזמים הצ'כי והפולני. בשנת 1295 נותן בולקו הראשון כתב-קיום כזה ליהודים שלוי, וארבע שנים לאחר מכן (1299) עושה כמותו הנריק השלישי מגלוגא, ולבסוף בולקו השני נסיך שוידניץ (1328).

ברוח הקיזמים הנזכרים, נחשבים יהודי שליזיה, כאחיהם בפולין, עבדי האוצר והם מופקעים ממרותה של העיר; שופטם הוא הדוכס ולו הם משלמים כל המסים. אולם במשך הזמן הצליחו מועצות הערים—עקב סכסוכים בין הדוכסים—ליטול לידם מקצת השלטון על היהודים ולגבות מהם מסי קרקעות ובתים. כך משלמים יהודי ברסלא לעיר, החל משנת 1299, מסים רגילים ובלתי-רגילים: לתיקון החומות, דמי שמירה וכו'. ויהודי ברסלא אינם קוטלי-קנים בעירם. בידם חלק-הארי של סחר הסחורות ונוסף לכך הם עוסקים בבנקאות בקנה-מידה גדול. העירוניים אינם מרוצים מכך ועד-מהרה מתחילה המלחמה הכלכלית, כבערי המערב. בשנת 1301 אוסרת המועצה העירונית על היהודים

את סחר האריגים (האריג היה עיקר התוצרת השליזית) ובמשך הזמן היא מסלקת אותם גם מענפי מחיה אחרים ומאלצת אותם בכך ליתן כספם בריבית. מאותה שעה משמשים היהודים העשירים בנקאים, העניים — סרסורים ותגרי בלואים. אחד הבנקאים העשירים נזכר במקורות של הזמן. בתחילת המאה הי"ד חי בברסלא יהודי בשם שלמה, שנשא חן בעיני קנריק הששי והשפיע השפעה ניכרת על השלטון. ההגמון של ברסלא דרש מאת הדוכס להרחיק את היהודי. משלא נענה, ציווה על כומר השכונה, שבה גר שלמה, לדרוש מן היהודי שיסתלק ממשרתו בחצר ובו בזמן להניא את הנוצרים מלציית לו. המלחמה הזאת בין כוחות בלתי-שווים נסתיימה במפלתו של היהודי והגבירה עוד יותר את שנאת ישראל. משפרץ רעב בשנת 1319, טפלו את האשמה כרגיל על היהודים, והמועצה גירשה אותם מן העיר. כך עשתה גם בריג בשנת 1327. לאחר כמה שנים חזרו והתירו ליהודים לבוא לברסלא, על-מנת לשוב ולשדוד אותם ולגרשם כעבור זמן מסוים. בשנת 1349 קבעה המועצה שמותר ליהודים להשחקע בעיר אך לזמן קצר (שתי-שש שנים) וזאת ברשיון מיוחד לכל משפחה ומשפחה. כתום המועד חייב היהודי למכור את נכסיו דלא נידי וליטוש את העיר; אם לא יספיק למכרם במשך חצי שנה לאחר עזבו את המקום, עובר רכושו לאוצר העירוני. באמצע המאה הטי (ימי קאפיסטרנו) גורשו היהודים גמור מברסלא ומערים אחרות בשליזיה.

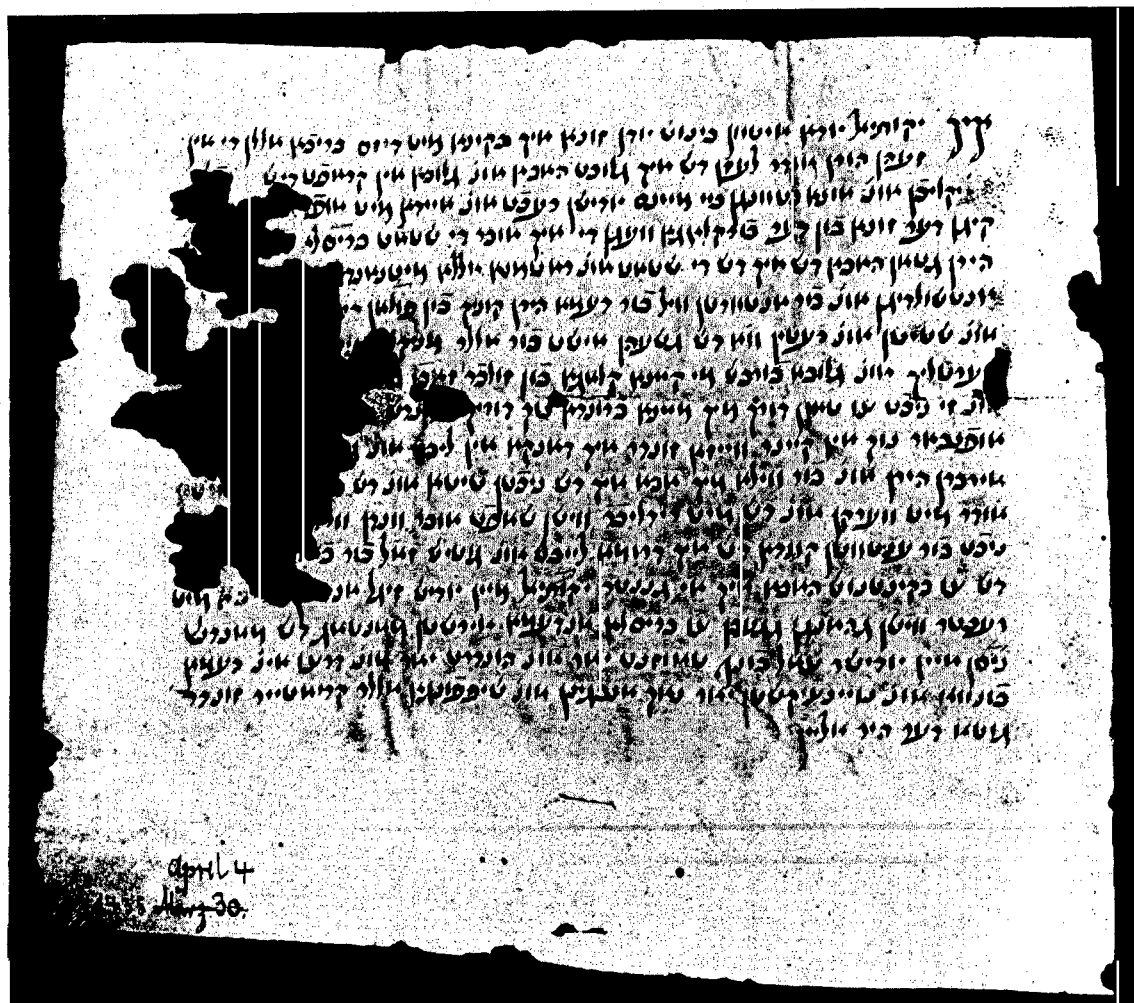
4. קאזימיר הגדול (1333-1370)

ולאדיסלאב לוקיסק חזר ואיחד, לאחר מאה שנים של פירוד, את כל הדוכסויות הפולניות (פרט למאזי), והוריש את המדינה המאוחדת לבנו קאזימיר הגדול. קראו לו לקאזימיר "מלך האכרים", אך המסורת קושרת אותו גם ביהודים. עד היום רווחת סברה בעם, כי אך בימי שלטונו באו היהודים לפולין. מועצת העיר קראקא אף קבעה את הדבר לזכרון-עולם בתבליט "קבלת פני היהודים בפולין" על בית-המועצה בקוזמיר.

לאמיתו של דבר כבר היו בפולין לפני קאזימיר הרבה קהילות יהודיות, אך בימיו הגיע לכאן נחשול חדש של מהגרים, אולי הנחשול הגדול ביותר. היה הדבר בשנות 1348—1349, שעה שהמגפה השחורה הפילה חללים לרוב באוכלוסי אירופה המערבית, והיהודים נשדדו, נרצחו וגורשו מכל הערים והארצות. המונים גדולים של האומללים האלה באו בזמן ההוא לשליזיה, לברסלא, אך "המיתה המשונה" נתלוותה אליהם ובעקבותיה נתחוללו פרעות ביהודים. באין להם אפשרות להישאר בשליזיה, הרחיקו יהודי אשכנז נדוד מזרחי: לפוזנא ולקראקא, ואחריהם הלכה המגפה. המסורת המקומית אינה יודעת דבר על רדיפות היהודים בפולין בעת ההיא. אולם הכרוניקה של אולינא מזכירה אותן בפירוט וכן מספר על כך גם ה"מימור-בון" (פנסק האזכרה) של קהילת גינזבורג. אכן היו אלה רק רדיפות מקומיות ולא השפיעו השפעה יתירה על המשך התפתחותן של קהילות ישראל בפולין. שנים אחדות לאחר "המגפה השחורה" כבר זורמים כאן החיים כתיקונם. המסורת רואה בקאזימיר מגינם של ישראל, מהגם שאישר והרחיב את הקיומים שלהם.

זמן-מה לאחר שעלה על כסא-המלוכה (4 באוקטובר 1334), אישר קאזימיר את כתב-ההקיום שניתן בשעתו ליהודי פולין-גדול על-ידי בולסלאב מקאליש. אישורו נתן לפריווילגיה תוקף בפולין כולה. גם יהודי פולין-קטן הם מכאן ואילך, כאחיהם בפולין-גדול, עבדי האוצר, ורשאים לסחור את הארץ, להלוות ממנום על נכסים דלא נידי ושטררי חובות וכו'. מעכשיו רשאים יהודי קראקא או אחרים לרכוש להם בתים ומגרשים בערים וקרקעות בכפרים, אפילו גושים שלמים. העירוניים והאצילים חוששים לכך ומשתדלים לאסור על היהודים הלוואות על מקרקעים ושטרות. ואמנם עלה הדבר בידם ובחוקה שניתנה בשנת 1347 לפולין-קטן אמור בזה הלשון: "...כיוון ששאיפות היהודים מכוונות יותר להעברת הנוצרים מנכסיהם מאשר להעברתם על דתם, נקבע חוק, לכל יתן שום יהודי לשום נוצרי... את ממונו ולכל ילוה על שטררי משכונות, כי-אם על משכון מספיק, כנהוג מאז ומקדם".

פיסקא זו של החוקה שללה מן היהודים את האפשרות לעשות עסקי-ממון גדולים ולרכוש בדרך זו נכסים דלא נידי. הדברים אמורים בעיקר בבתים ובמגרשים עירוניים בקראקא, פוזנא וכו'. משהגלידו אפוא הפצעים "אחר המגפה

הצהרה בשבועה מאת היהודי יקותיאל בן בינוש מברסלא. שיבטל את הקובלנא על מועצת העיר שהגיש למלך פולין

ה' בניסן ה'קצ"ה (4 באפריל 1435)

חצולם בארכיון בצלא, ירושלים

ארכיון העיר ברסלא

סכומים מסוימים, בערכות שרים מפולין-קטן. מן הערבים האלה תובע לייבא את חובות המלכה, אחרי מותה, והוא מוציא את פסקי-הדין לפועל בחומרה יתירה. קובלים על כך העירונים העשירים, מתאוננים גם האצילים ואף התקיפים שבהם, ואחד מהם פונה אפילו לעזרת האפיפיור. בוניפאציוס התשיעי מטיל, בשנת 1392, על האופיצאל הקראקאי לחקור בדבר וליחן עזרה נגד הבנקאי התקיף, לייבא נפטר בשנת 1395 ועסקיו הגדולים בפולין ובשליזיה (ברסלא, שוידניץ) עוברים בירושה לאשתו ובניו. בית-המלוכה של לייבא מוסיף להתקיים, אולם אף אחד מבניו לא עצר-כוח לקיימו בשיעור-גבהו מלשעבר.

5. ולאדיסלאב-יאגללו (1386 — 1434)

ימי שלטונו של יאגללו חלים בסופה של המאה הייך ובתחילתה של המאה הטייך. דהיינו בתקופה הכתובה באותיות של דם בדברי ימי ישראל באירופה המערבית. כבר באמצע המאה הייך מתחדשות רדיפות היהודים; בשנת 1350 בברסלא, בשנת 1361 בנייסא, ברייג וליינבורג, בשנת 1389 גורשו היהודים מגלוגא ופרצו פרעות קשות בפראג. במשך הזמן הולכות הרדיפות ומחמירות; בשנת 1426 גורשו היהודים מקלונאיא, 1435 משפירא, 1438 ממגנצא, 1439 מאויגסבורג, 1450 מכל ביאן וכו'.

ידיעות אלו מגיעות לפולין ומטילות בהלה בקרב היהודים, ובלב העירונים — חשק לצאת כעקבות חבריהם המערביים. עם כל ידיעה נותרים לפולין המונות מגורשים מאשכנז, ביהם ושליזיה, המבקשים בקראקא, קאליש או פוזנא מפלט ומבטח. יהודי פולין מרעידים למחשבה על הצפוי להם, בעוד סופרי הערים רושמים בקורת-נפש את הידיעות על רדיפות היהודים במערב.

אין פלא, שבהשפעת הידיעות הללו, מופיעים בפולין משפטי-העלילה הראשונים ועמהם מתחילות גם רדיפות היהודים. גורם לכך גידול השפעתו של הקלירוס הפולני, החוגג, בימי יאגללו, את נצחונותיו, בדמותו של גיגל התיאוקראטים הפולנים זביגניב אלשינצקי.

בצד הקלירוס עולים על הבימה הפוליטית האצילים, הפותחים במלחמה על השלטון במדינה. בימי שושלת הפיאסטים היה השלטון כולו בידי המלך. רק לאחר מותו של קאזימר הגדול מקבל מעמד האצילים, מידי לודוויק האונגארי, כמה זכויות יתירות (קלשיץ 1374), ומכאן ואילך מופיעים האצילים, בצד הכמרים, כמעמד לעצמו, העתיד להוסיף ולהשיג, בימי היאגללונים הבאים, זכויות גדולות והולכות.

אולם לפי שעה איתן שלטונו של המלך ובו בשלטון תלויים בעיקר חיי היהודים וגורלם. הם פונים אפוא אל ולאדיסלאב-יאגללו בבקשה, שיאשר את הקיומים אשר קיבלו מקאזימר הגדול. המלך שהה בלבוב וקיבל שבועת-אמונים מאת הוויכודא של מולדאביה, כשבאו לפניו ראשי הקהלה והגישו את הפריווילגיה שלהם לאישור. יאגללו סירב. כמה פעמים, בעתים שונות, חזרו היהודים על בקשתם, אף השתדלו לקנות בזהב את חסדו של המלך, אך ללא הועיל. השפעת המערב ומשטמת העירונים, אשר נפשם חשקה ליפטר בכל מחיר מבני-תחרותם היהודים, גורמות למהומות ורדיפות. בפולין לא היו ממדיהן גדולות כבמערב אך בזכות חסותו של המלך וחסותם של האצילים, אשר שנו את העירונים ונתעצמו בהם על ההשפעה במדינה.

הראשון והקדום במשפטי-העלילה נערך בפוזנא, בשנת 1399 בקירוב. לפי סיפוריו המאוחרים של דלוגוש, נטלה איוו אשה את לחם-קדשם מבית-היראה של הדומיניקאנים, "על-מנת למכרו אחרי כן ליהודים". האשה הטילה את הלחם באפר שמאחורי העיר ובמקום הזה נתרששו מעשי נסים. אנשי הסביבה החלו באים לשם להתפלל וולאדיסלאב-יאגללו הקים במקום הזה, בשנת 1406, בית-יראה ובית-נזירים של הכרמליים והעניק להם ביד נדיבה. המון העם התנפל על שכונת היהודים והשכין כבודם לעפר.

נעלם מאתנו מהלך המשפט, אך לעומת זאת ידוע לנו האפילוג של המעשה כמה וכמה דורות לאחר מכן. בשנת 1609 עמד תומאס טרטר, קאנוניקוס מווארמיה, ופרסם תיאור של מהלך הענין, מעולף רומאנטיות יתירה ומעוטר חיתוכי-עץ. בתיאור הזה הוא מביא את שמות המשפחות היהודיות אשר ידן היתה כביכול בחילול הקודש. כמו כן הוא מציין שלזכר

המשפט מחויבים מנהיגי היהודים ליטול חלק בתהלוכת "גוף האדון". דבר זה גרם למשפט חדש בין קהילת פוזנא לבין הנזירים הכרמליים המקומיים, שנסתיים בשנת 1724 בפשרה: היהודים נפטרו מלהשתתף בתהלוכה, תמורת קנס גדול, שהקהילה נתחייבה לשלם לכרמליים מדי שנה בשנה.

יותר פרטים נשתמרו על הפרעות שפרצו בשנת 1407 בקראקא. יאגילללו התקין שם, בשנת 1400, בית-ספר גבוה וקבע לו מקום בשכונת היהודים. כמה בתים של ישראל עברו מיד לרשות האקדמיה והקולגיות שלה, ועוד הוסיפו לקנות מידי היהודים בתים ומגרשים ולשמוט את הקרקע מתחת רגליהם. מעתה עוברים התלמידים, קטנים וגדולים, יום-יום על פני בית-הכנסת, בית-המרחץ ובית-המדרש וכל רגע עלול להיות כשר להתנפלות על היהודים.

המאגיסטר בודק הוא שניער משנתה את השנאה לישראל, בהשמיצו לעם מעל בימת הכנסיה, "כי היהודים רצחו ילד נוצרי והתעללו באכזריות בדמו וכי זרקו אבן על כומר שהלך אל חולה והצלב בידו". משכו בפעמונים וההמון שם פניו אל שכונת היהודים. לשוא התאמץ הסטארוסטא של קראקא, הוא והבורגראף ליטווס, למנוע שפיכות דמים. המון העם מתנפל על בתיהם של ישראל ועל חנויותיהם ופותח בטבח ממש. יהודים ממלטים את נפשם בבית-היראה על שם אַנְנָא הקדושה, באים המתנפלים ושמים אש לפני שער הכנסיה. היהודים נכנעים, רבים מצילים את נפשם בדתם. ירוב עשירות וחפצי-יקר — כותב דלוגוש — בזזו בבתי היהודים, נוצרים רבים עשו מזה עושר ועלו לגדולה. לאחר דיכוי המהומה מצאו בבתיהם אוצרות רבים, מוסתרים בחול ובבורות השופכין.

מידות הפורענות הבהילו את המלך, הוא מטיל את האחריות על ראשי העיר, מצוה עליהם לבוא לפניו תוך שמונה ימים ואוסר עליהם בינתים ליתן לשום אדם לצאת את העיר. בכל העיר חיפשו ומצאו חפצים שדודים. הם הובאו כולם לבית-האוצר העירוני עד יפול דבר. בין החפצים הללו הוכרו מלבושים הדורים ופרוות של "גרונסטאי" ו"סויבל", חבילות אריגים ועורות, שהיו ממושכנים אצל הבנקאים העשירים סמילא וילסמאן או בבתיהם של בני לייבאקא. בפרט הצטינו במעשה השוד והביזה בעלי-המלאכה והם היראים עתה ביותר מפני חמת המלך. כל אנשי "הקומוניטאס" העירונית מתכנסים אפוא מחוץ לעיר, על שפת הנהר נְצִיץֶא, לדון בדבר ומחליטים לבקש את המועצה שתסתפק בכמה עברניים שכבר נכלאו ולא תטיל את האחריות על הציבור כולו. זמן רב נמשך המשא ומתן בין הציבור, המועצה והמלך. יאגילללו דרש להעניש קשות את העברניים, אולם הציבור דחה את הסגרתם ופָּרַב לפי שעה ל-35 עברניים, שהוצאו מבית-הסוהר. וכך נמשך הענין שנים אחדות (1407—1409), עד שניתק בתעודות בית-הדין ואין אנו יודעים מה היה סופו של דבר.

במערכה ליד גרונוואלד היו חייו של המלך יאגילללו תלויים לו עדי-רגע מנגד, חרבו של טֶבֶטוֹני עמדה ליפול על ראשו. נושא-כליו זֶפִּיגְנִיב אולשניצקי הצילו ממות, והמלך מכיר לו תודה כל הימים. האביר אולשניצקי מקדיש עצמו למעמד הכהונה ובמהרה-בקרב הוא נעשה הגמון וקארדינאל, המשפיע השפעה עצומה על המלך, ובאמצעותו על עניני המדינה. אולשניצקי הוא אישיות בלתי-רגילה, בעל כשרון ובעל מרץ, המקבל מהר את השפעת המערב ונעשה ביטוי כוחה של הכנסיה, גִּדְל התיאוקראטים הפולנים. והעולם עומד אותה שעה בסימן התיאוקראטיה. שוב משתררת האפיפיורות על כל העולם הקאתולי, בוועידת קונסטאנץ חוזרים ומקימים את אחדות הכנסיה ומעלים את יאן הוס על המוקד. מקונסטאנץ חוזר לפולין ההגמון מיקולי סְרוֹנְבָא ומכנס סינוד בקאליש (1420), על-מנת להגשים גם בפולין את אשר קבעו במערב. הדברים נגעו גם ביהודים. וכך חוזר הסינוד בקאליש על כל אותן התקנות שהותקנו בשעתן בברסלא ובבודא ומוסיף עליהן כמה חדשות. אחת מהן מטילה על היהודים תשלומים לכומר שבמקום מושבם, כשיעור שהקאתולים היו משלמים אילו ישבו הם תחתיהם. כמו כן פונה הסינוד בבקשה אל המלך "שישפך את הלחץ אשר היהודים לוחצים על-ידי נטילת ריבית קצוצה" (*non moderatae usurae*). בהשפעת תקנות הסינוד ורוח הזמן, הוציא ולאדיסלאב-יאגילללו, בשנת 1423, את חוקת דוֹרְט (ווארטא), שאסרה על היהודים להלוות ממנום על נכסים דלא נידי ושרי-חובות והתירה מתן הלוואות רק על משכונות מיטלטלים בלבד. מלוות על מקרקעים ושטרות מלשעבר יש לרשום בהקדם בערכאות וְלָא — יפקע כוחם. עקב איחודה עם פולין (1386), נכנסה גם ליטא לתחום התרבות של המערב, ויחד עם שאר אוכלוסיה עולים על בימת ההיסטוריה גם יהודי המדינה הזאת.

קשה לקבוע מה היה מספר היהודים בליטא בעת האיחוד ומה היה הרכבו של הקיבוץ היהודי הזה. אין אנו יודעים

אלא על קיומן של קהילות יהודיות בבריסק, טרוק, הורודנא ואולי גם בלוצק. כמו כן היתה קהילה יהודית בלודמיר שבולין — וזו עתיקה מאוד, שכן היא נזכרת כבר במאה הי"ג. וולין סופחה לליטא בשנת 1336.

האוכלוסיה היהודית בליטא הורכבה אף היא, בדומה לזו שבפולין, משני יסודות: היסוד המזרחי, הקרום, שבא הנה מכוריה דרך רוסיא-של-קייב ואולי גם דרך רוסיא-של-מוסקא, והיסוד המערבי, האשכנזי, שאיחר לבוא. יהודי המזרח עוסקים בעיקר בעבודת-האדמה, יהודי המערב על פי רוב בהלואות-כספים ובמסחר. מסתבר, כי גל גדול של יהודים הגיע לליטא בעת התחברותן של שתי המדינות. אלה היו כנראה יהודים מלבוב, שכן נותן הארכידוכס הליטאי ויטולד, בשנת 1388, "כתב-קיום" ליהודי בריסק וטרוק, שאינו אלא העתקה מלה במלה מכתב-הקיום של קאזימר הגדול ליהודי לבוב משנת 1364. בדברי הפתיחה לפריוילגיה נאמר בפירוש, שנערכה דוגמת זו של יהודי לבוב: *prout in Lamburga a Judaeis habentur*. כעבור שנה נותן ויטולד כתב-קיום מיוחד ליהודי הורודנא והוא שונה לחלוטין מנוסחאות הקיומים המערביים. מכתב-הקיום של הורודנא אנו למדים, שהיהודים בני ליטא ממש אינם עוסקים כל-עיקר בעסקי כספים כי אם בעבודת-האדמה, גידול פקר, ומסחר. אין עוד בערים אגודות סוחרים ואומנים, וחופש המסחר והמלאכה הוא גמור, ללא הגבלה. היהודי, ככל אחר, הוא אזרח עיר-מושבו, משלם אותם המסים ונהנה מאותן הזכויות והקולות. בליטא — בטרוק ובלוצק — חיים גם קראים, שבאו הנה מקרים. בפולין אנו מוצאים קראים בזמן ההוא רק בלבוב. לפי המסורת, הביאם ויטולד לפולין וליטא אחר מסע נצחון בקרים.

בדומה ללייבאק בימי קאזימר הגדול, חיים גם בימיו של יאגייללו יהודים עשירים, העומדים בראש קהילותיהם ומשפיעים השפעה ניכרת על סביבתם ואף על המלך. אלה הם בנקאים וסוחרים עשירים, החוכרים מכסים ומסים, מכרות מלח ובתי-מטבע, והמקורבים לחצר המלך והדוכס. הנה כי כן אנו רואים בפוזנא את הבנקאי העשיר אהרן, העושה יחד עם בניו וחתנו, עסקי-אשראי גדולים. הוא חוסה בצלם של גדולי השרים, ועם לקוחותיו נמנה גם המלך עצמו ולאדיסלאב-יאגייללו. מקורב לחצר המלך גם יהודי אחר, יעקב בן שלמה מלוצק, העושה עסקים בסחורות שונות, שהוא מביא מן המזרח הרחוק, וחוכר בו בזמן את מכס המלך בלוצק. בדרך זו בא בקשרים בלתי-אמצעיים עם יאגייללו והוא מספק, לפי פקודותיו, כסף ושוה-כסף לחצר ולשרים שונים. יעקב נוסע לעתים קרובות לקראקא וקושר קשרי מסחר וחברה עם יהודי העיר, בפרט עם בניו של לייבאק.

גדל הסוחרים בדור ההוא היתה היהודי וולטשקן. מוצאו היה מדרוהוביטש והוא גר בלבוב בבית-חומה משלו ברחוב היהודים (רחוב פלאכארסקא 27), "משמאל לבית-הכנסת". הוא נזכר לראשונה בתעודות משנת 1404. וולטשקן חשבונות עם מועצת העיר לכוב והוא מסלק לה על חשבון המלך 47 זקוקים. אנו רואים אפוא שהוא בנקאי המלך, חוכר בלבוב את מכס-השער המלכותי והעירוני, ובדרוהוביטש את מכרות המלח. לעתים קרובות מאוד נזכר וולטשקן בחשבונות העיר, חשבונות רבים לו עם המועצה, משל המלך ומשל עצמו. הנה בשנת 1427 בא יאגייללו ללבוב, ראשי העיר רוצים לפאר את הרחובות, יש לשלם למשרתים העירוניים, לתת שכרם של הנפחים ושאר בעלי-מלאכה, וולטשקן מלווה לצורך ההוצאות שבעה "שוק" גדו* וכן הוא נותן שלוש חתיכות משי לשם דורון למלך. את סכומי המלווה מנכה וולטשקן משיעורי דמי-החכירה של מכס-השער העירוני; אף חשבונות מכס-השער המלכותי נעשים על פיו. חכירת מכס-השער ושאר הכנסות ציבוריות היא התעסקותו העיקרית של וולטשקן ולפיכך הוא מכונה בכל הכתבים הרשמיים *Teloneator* (בגרמנית *Der Zollner*), דהיינו מוכסן, והמלך מכנה אותו *officialis noster*, כלומר הפקיד שלנו.

אולם חכירת המכסים ועסקי האשראי גם יחד אין בהם כדי להניח את מרצו של האיש והוא שולח ידו גם בחקלאות ונעשה קולוניזאטור רב-פעלים ברוסיא-האדומה. שטחים עצומים חילק יאגייללו בין עושי-דברו, על-מנת שימשכו אנשים לשממה ויקימו כפרים, ישובים וערים. והנה זוכה לכך גם וולטשקן ובשנת 1423 הוא מקבל מאת יאגייללו את הכפר ורביץ על נהר שצ'רצ' (Szczercz), ומקץ שנתיים — שטח נוסף על אותו נהר, על-מנת ליישבו ולעבדו. יחד עם הקרקע מקבל וולטשקן גם את משרת ה"וויט" (אדולקאטוס) ביישוב החדש והוא מוסמך לשפוט את כל האוכלוסין שבמקום בלא הבדל דת. והמלך אמנם לא נתעה במוכסן שלו, במהרה התחילו מתישבים חדשים רוחשים בשממה, הוקמה טחנה בכפר,

* שוק = ששים. גדול, דרך קיצור ג', גדו, גרוש. שלושים גדולים בזהוב.

לְקַדֵּחַ בֵּית-מוֹיֶגֶה, וְהַשְׁדוֹת עֲטָפוּ יָבֹול בִּרְכָה. יֶאֱגִילֵלוּ גַּמֵּל לוֹלֶטְשֶׁקוּ כַּפְעֵלוּ וְהַשְׁפִּיעַ עֲלֵיו עוֹד קִרְקָעוֹת שׁוּמְמִים וּמְרוֹת עַל הַמְתִּישִׁים בָּהֶם, כִּי אוֹהֵב הַמֶּלֶךְ אֶת ווֹלֶטְשֶׁקוּ וּמִבְקֵשׁ לִמְשַׁכּוֹ לִנְצֻרוֹת. אֵךְ ווֹלֶטְשֶׁקוּ מִמָּאן לִיטוֹשׁ אֶת דַּת אֲבוֹתָיו, הַמֶּלֶךְ מִתְחִיל לְהַסִּיר מִמֶּנּוּ אֶת חֲסִדּוֹ אֶחָד-אֶחָד, אֵף הַכֹּמְרִים אֵינֶם רוֹצִים לְהַנִּיחַ שִׁיהָ יְהוּדֵי שׁוֹרֵר עַל אֲכָרִים נוֹצְרִים וְהַכְּנָסִיָּה קוֹנָה מִמֶּנּוּ כֹּפֶר אַחֲרֵי כֹּפֶר. ווֹלֶטְשֶׁקוּ חוֹזֵר לְבוּבָה וּמוֹסִיף לַעֲסוֹק כַּמְקוֹדֵם, עַד מוֹתוֹ (1441), בַּחֲכִירַת מִסִּים, מִכִּסִּים וּמִכְרוֹת.

6. קְאוֹזִימֶר הַיֶּאֱגִיל לֹוִי (1447 – 1492)

לְאַחַר תְּקוּפַת-שְׁלֹטוֹנוֹ הַקְּצָרָה שֶׁל וְלֶאֱדִיסְלָאב וְרֶנְנֶצִּיק, עוֹלָה עַל כִּסֵּא-הַמַּלְכוּת קְאוֹזִימֶר הַרְבִּיעִי הַיֶּאֱגִיל לֹוִי (1447), שֶׁהָיָה כֹּהֵן, לְמִשְׁנַת 1440, הָדוּכָס הַגָּדוֹל שֶׁל לִיטָא. צִעִיר וּבֶעֱל-מֶרֶץ, חָדוֹר בְּרוּחַ הַרְפָּסָאֵם, מִקְרֵב הַמֶּלֶךְ הַזֶּה אֲנָשִׁים מְלומְדִים וְשׂוֹאֵף לְבָלוֹם אֶת שְׂרִירוֹת-לִבָּם שֶׁל הַפְּרִיצִים וְהַכֹּמְרִים הַתְּקִיפִים וּלְרַכּוֹ אֶת הַשְׁלֹטוֹן בִּידָיו. בְּשֵׂאִיפָתוֹ זֶה נִתְקַל בַּהֲתַנְגְּדוּתָם הַעֲזָה שֶׁל הָאַחֲרוֹנִים, אֲשֶׁר נִצִּיגָם בְּאוֹתוֹ זֶמֶן הוּא זִבְיגְנִיב אֹלְשֶׁנִּיצְקִי. עַל רִקְעַת הַהֲתַעֲצָמוֹת הַזֹּאת בֵּין הַמֶּלֶךְ לְבֵין הַמַּעֲמָדוֹת מִשְׁתַּלְשֶׁלֶת פֶּרֶשֶׁת אִישׁוּרֵם שֶׁל הַקִּיּוּמִים הַיְּהוּדִיִּים.

מֵאֲזוּ מוֹתוֹ שֶׁל קְאוֹזִימֶר הַגָּדוֹל לֹא הָיוּ לַיְּהוּדִי פוֹלִין קִיּוּמִים מְאוּשְׁרִים וְחוֹקֵת דְּוֹרָט הַכְּבִידָה עֲלֵיהֶם וּבִמְקַצַּת אֵף מִנְעָה מֵהֶם אֶת הַהֲתַעֲסָקוֹת בַּמִּסְחָר וּרְכִישַׁת נִכְסִים דְּלֹא נִיִּידִי.

הַעִירוֹנִים שֶׁנָּאוּ אֶת הַיְּהוּדִים בְּנִיחָחוּתָם וְהַפְּרִיעוּ לָהֶם בַּעֲשִׂיתָם בַּמִּסְחָר וּבַמִּלָּכָה, הַעִירוֹת נִטְלוּ לַעֲצֵמָן רִיבּוֹנוֹת עַל הַיְּהוּדִים, בְּתִי-הַדִּין שֶׁלָּהֶן הוֹצִיאוּ פִּסְקִי-דִין עֲלֵיהֶם וְהַמּוֹעֲצוֹת הִטִּילוּ מִסִּים, מְבַלִּי לִיתֵן אֶת הַדַּעַת עַל כֵּךְ שֶׁהַיְּהוּדִים הֵם עֲבָדֵי הָאוֹצֵר בַּלְבָּד. מִצַּב הַיְּהוּדִים בְּעָרִים הֵלֶךְ וְרַע מִיּוֹם לְיוֹם עַד לְבָלִי נִשְׂוֹא וּלְפִיכֵךְ עָשׂוּ הַיְּהוּדִים כָּל מִינֵי הַשְׁתַּדְּלוּיוֹת לְמַעַן יֵאֲשֶׁר הַמֶּלֶךְ אֶת הַקִּיּוּמִים שֶׁלָּהֶם.

הַהֲשַׁתְּדְּלוּיוֹת הַחֲלוּ כֹּהֵן בִּשְׁנַת 1447, בַּעַת הַהֲכַתְרָה, אֵךְ לֹלָא תּוֹצְאוֹת. בַּמְחִיצָתוֹ שֶׁל הַמֶּלֶךְ נִמְצָא אֹלְשֶׁנִּיצְקִי, שֶׁהִשְׁגִּיחַ בְּשֶׁבַע עֵינָיִם לְבַל יַעֲשֶׂה דְבַר בַּמִּדִּינָה שֶׁלֹּא בִּידִיעָתוֹ וּרְצוֹנוֹ. בִּשְׁנַת 1453 חֲזָרוּ הַיְּהוּדִים לְהַשְׁתַּדֵּל בְּדַבְרָה. אוֹתָהּ שָׁנָה בָּאָה לְקִרְאָקָא מִשְׁלַחַת מְקַהִילוֹת יִשְׂרָאֵל בְּפוֹלִין-גָּדוֹל וְכֵן הִשְׁתַּדְּלוּ אוֹ גַּם רֹאשֵׁי קְהִילַת קִרְאָקָא בְּדַבְרָה אִישׁוּר כְּתָב-הַקִּיּוּם לַיְּהוּדִי פוֹלִין-קֶטָן. הַשְּׁעָה נִרְאָתָה לָהֶם דּוֹחֶקָה, מִה־גַּם שֶׁהִגִּיעוּ לְפוֹלִין מִשְׁלִיזִיָּה הַסְּמוּכָה יִדְעוֹת נוֹרָאוֹת אַחַת מִחֲבֵרְתָּהּ. בְּבִרְסָלָא עָשָׂה יֶאֱן קְאָפִיסְטְרָאֲנוּ, "שׁוֹט הַיְּהוּדִים", וּמִטַּעַם וְלֶאֱדִיסְלָאב פּוֹגְרוֹבּוֹבְנִץ יֹשֵׁב בְּדִין בְּמִשְׁפָּט שֶׁל עֲלִילַת-שֶׁקֶר. גּוֹזֵר-הַדִּין הָאֵיּוֹם, שֶׁהוּצָא בְּאוֹתוֹ מִשְׁפָּט, וְהַפְּרָעוֹת בְּשִׁלְיִזִּיָּה כוֹלָה, הִטִּילוּ אִימָה גְּדֹלָה וְהוֹלִכְתָּ עַל יְהוּדֵי פוֹלִין. הַחֲרָדָה גְּבִירָה עוֹד מִשְׁפָּשֶׁטָה בְּעִיר הַשְּׁמוּעָה, כִּי הַקְּאָנּוֹנִיקוֹס הַקִּרְאָקָאִי יֶאֱן דְּלוֹגוֹשׁ יֵצֵא לְבִרְסָלָא, עַל-מִנַּת לְהוֹמִין אֶת קְאָפִיסְטְרָאֲנוּ, בְּשֶׁם הַמֶּלֶךְ וְאֹלְשֶׁנִּיצְקִי, לְפוֹלִין.

הַחֲפֹזוֹן הָיָה צוֹרֵךְ הַשְּׁעָה וְאִכָּן, בַּעַת הַיַּעֲדָרוֹ שֶׁל יֶאֱן דְּלוֹגוֹשׁ, הִשְׁיִגוּ יְהוּדֵי פוֹלִין-גָּדוֹל, ב־15 לְאַבְגוֹסְט 1453, וְיְהוּדֵי פוֹלִין-קֶטָן, ב־16 לְחֹדֶשׁ, אֶת חֲתִימַת הַמֶּלֶךְ עַל קִיּוּמֵיהֶם. ב־28 לְאַבְגוֹסְט הִגִּיעַ קְאָפִיסְטְרָאֲנוּ לְקִרְאָקָא. הַמוֹנוֹת הַמוֹנוֹת יֵצְאוּ לְהַקְבִּיל אֶת פְּנֵי הַנּוֹזֵר הַגָּדוֹל, הַמֶּלֶךְ, הַמַּלְכָּה, הַקְּאָרְדִּינָל הַכְּנִיסְטוֹהוּ בַּתְּהַלּוּכָה הַעִירָה; כֹּאֵן נִתְאַרַח בְּכֹכֶר הַשּׁוֹק בְּבִיתוֹ שֶׁל הַעִירוֹן יוֹזֵי סוֹוֶרְטֶשׁ. קְאָפִיסְטְרָאֲנוּ "נִתְבַּהֵל" מִרִּיבּוֹי הַיְּהוּדִים בְּעִיר וְנִשָּׂא נִגְדָם דְּרָשׁוֹת נִלְהָבוֹת בְּרֹאשׁ חוֹצוֹת.

נוֹסֵף לְמִלָּאכַת-הַהֲסָתָה שֶׁנַּעֲשֶׂתָה גָּלוּי לְכָל הָעָם, נִתְחַלְלָה לְפָנֵים מִן הַקְּלָעִים הַתַּעֲצָמוֹת עַל הַקִּיּוּמִים הַיְּהוּדִיִּים. מִשְׁנוֹדַע לְאֹלְשֶׁנִּיצְקִי, כִּי הַמֶּלֶךְ אִישֶׁר אֶת הַקִּיּוּמִים, דָּרַשׁ מִמֶּנּוּ בְּחוֹקֶף לְבַטֵּל אֶת חֲתִימָתוֹ. וְהָיָה לוֹ לְאֹלְשֶׁנִּיצְקִי בֶּן-בְּרִית נֶאֱמָן לְעִנְיָן זֶה — קְאָפִיסְטְרָאֲנוּ. "לַעֲתִים קְרוֹבוֹת מְאוֹד — קוֹרְאִים אֲנִי בְּשִׁנְתוֹנִים שֶׁל הַפְּרָאנְצִיסקָאֲנִים — דִּיבֵר קְאָפִיסְטְרָאֲנוּ אֶל הַמֶּלֶךְ וְהַסְבִּיר לוֹ, שֶׁכָּל הַמַּפְלוֹת וְהַפּוֹרְעָנוּיּוֹת אֵינֶן בָּאוֹת אֶלָּא מִשּׁוֹם שֶׁלֵּב הַמֶּלֶךְ טוֹב מְדִי לְהַפְכִּפְכוֹת הַיְּהוּדִים וְעַסְקֵי הַנֶּשֶׁךְ שֶׁלָּהֶם. הִישָׁמֵר לְנַפְשֶׁךְ, אִמֵּר, מִן יָבוֹא עֲלֶיךָ, בְּשֶׁל זְלוּלָךְ בְּאוֹהֲרוֹת, עוֹנֵשׁ מִן הַשָּׁמַיִם!" לְבַקֶּשֶׁת קְאָפִיסְטְרָאֲנוּ אֵף הוֹתַקְנוּ הָעֲתָקִים שֶׁל הַקִּיּוּמִים הַיְּהוּדִיִּים וְהוּא שָׁלַחם לְאַפִּיפּוֹר מֶאֱרִיטְנוֹס הַחֲמִישִׁי.

לְאַחַר נִסְיוֹנוֹת רַבִּים שֶׁהָיוּ לְבַטֵּלָה, כָּתַב אֹלְשֶׁנִּיצְקִי לְמֶלֶךְ מִכְתָּב מְפֹרָשׁ מִלֵּא נִזְיוֹנוֹת וְאִיּוּמִים וְדָרַשׁ מִמֶּנּוּ בְּחוֹקֶף לְבַטֵּל אֶת הַקִּיּוּמִים. אוֹלָם גַּם הַפֶּעַם לֹא נִתְרַצָּה לוֹ הַמֶּלֶךְ וְלֹא בִטֵּל אֶת הַחֲתִימָה שֶׁנָּתַן. אוֹ גַּמֵּר אֹלְשֶׁנִּיצְקִי לְבוֹא עֲלָיו בְּדֶרֶךְ

אחרת. בזמן ההוא פרצה המלחמה עם המיסדר הטבטוני; האצילים בני פולין גדול, שלא היו מרוצים מיתרון כוחם של הפריצים התקיפים, נתמרדו, וצבאות הפולנים נחלו משום כך מפלה ליד כויניץ. משנצטרפו למרידה גם אצילי פולין קטן, הוכרח המלך ליתן להם את חוקת ניישאוא (1454), אשר בה הנית לזעירי האצילים השתתפות ניכרת בהנהלת המדינה (סיימיקים). בחוקה זו צמצם המלך את זכויותיהם של העירוניים וכן ביטל, לפי דרישתו של אולשניצקי, את הקיומים שאישר ליהודים. "ביום הכתרתנו — כתוב באותה חוקה — נתנו ליהודים היושבים במלכותנו כתבים אילר-שהם, המבטיחים להם חירויות שונות והמנוגדים לתורת אלוהים ולחוקי המדינה; הננו מבטלים את הכתבים האלה ושוללים מהם כל משקל ותוקף".

אולשניצקי ניצח! ביטול הקיומים הפקיע את היהודים מחסותו של החוק; חוקת דוורט שוב כוחה יפה, העיריות יכלו לחזור ולשפוט את היהודים ולהטיל עליהם מסים שונים. אולם קאזימר האיגיללוני לא הפקירם לחסדו של הגורל. להיפך, תמיד עמד לימינם והטיל ענשים קשים כל-אימת שהובאה תלונה לפניו. בשנת 1463 קורא האפיפיור פיוס השני למסע-צלב על התורכים; הליגאט האפיפיורי בפולין פֶּרְנַנְדָּא אוסף מתנדבים, ואֵל, במקום ללכת מזרחה, פושטים בעיריות של רוסיא ומרצחים יהודים ו"כופרים". לבסוף קרבים הם לחומות לבוב ומאיימים על העיר באש ובחרב, אם לא ימהרו ויסגירו לידיהם את היהודים. מועצת העיר מגינה על הנתונים בסכנה ומסרבת להסגירם והצלבנים נוטלים דמי-פדיון מרובים ופונים מערבה: לקראקא. כאן עמדה העיריה מנגד והאספסוף העירוני עשה יד אחת עם הצלבנים וערך פרעות-דמים. היהודים המיואשים פונים לעזרה אל המלך, וקאזימר מטיל על מועצת העיר קנס 3000 זהב ודמי-ערבון בשיעור 10,000 זהב, למען ישרור בה שלום לעתיד. כן עמד המלך לצדם של יהודי פוזנא, כאשר נשדדו בתיהם וגורשו מן העיר לאחר השרפה בשנת 1464. אף כאן הוכרחה מועצת העיר לשלם אלפיים אדומים קנס ולהניח ליהודים לשוב העירה.

השנאה לישראל היו לה בעלי-הלכה מְשֻׁלָּה, הן בקרב הכמרים והן בקרב המדינאים ההדיוטות. הכמרים הפולנים לא כתבו הרבה חיבורים מקוריים נגד היהודים, אך לעומת זאת הרבו לקרוא ולהעתיק קונטרסים ופאמפלטות שנתחברו במערב ושקדו להביאם לספריה האקדמיה בקראקא ולאספי הספרים של בתי-היראה ובתי-הנזירים. הנה-כִּי-כֵן אנו מוצאים מוקדם מאוד באספי הספרים של קראקא את חיבוריהם של המומר שלמה הלוי מבורגוס (פאולוס דִּי סאנטה מאריה), ניקוליי דִּי ליר (Dialogus fidei contra infideles Judaeos) ואת החיבור האנונימי: Contra perfidos Judaeorum errores, Excerpta de Talmuth. אולם ביחוד נפוץ בקראקא החיבור Tractatus Rabbi Samuelis, שנתחבר כפי הנראה בשנת 1334 על-ידי הנזיר הדומיניקאני אלפונסו בולנהומיגוס (דפוס לאטיני 1514; תרגום פולני מעשה ידי פִּיֹּטֶר מפוזנא, 1536, 1538, 1539). גודל הנזק שהיהודים גורמים, מזוית-ראות כלכלית וחברתית, השתדלו להוכיח המדינאים הפולנים בני המאה ה־15: בְּרוֹדֶנְבֶּקְסִי, אוסטרורוג וזאבורובסקי.

פאול מְפֶּרְדֹּנְב, בחיבורו הפוליטי Tractatus de potestate papae et imperatoris (1400), שוקל "אם מותר להם לנסיכים הנוצרים לגרש, בלא חטא, את היהודים והישמעאלים מנחלותיהם וליטול את רכושם, ואם האפיפיור יכול לצוות על כך לאדונים החילוניים?" לפי תשובתו, רשאי הנסיך הנוצרי לעשות כדבר הזה רק כשהיהודים אינם נוהגים בהשקט ולנוצרים נשקפת סכנה מהם.

המדינאי המובהק יאן אוסטרורוג (נולד בקירוב 1420) מחזה את דעתו, בחיבורו Monumentum, בעד סימן מיוחד ליהודים, כנהוג בכל ארצות המערב, על סמך תקנות ועידת-הכנסיה הלאטראנית בשנת 1215. "אף אין הבדל בין היהודים לבין הנוצרים בלבוש, הזונות אינן נפלות מנשים כשרות, וכן תליין משאר בריות. ראוי אפוא, שהיהודים ישאו עיגול אדום תפור לבגד, שהזונות תיבדלנה בסרטים ובכיסוי הראש, התליין יוכר בחרבו ושמש בית-המשפט במקלו" אוסטרורוג מדבר גם נגד הריבית שנוטלים ישראל ובפרט נגד החוק המתיר אותה: "יש ליטול מהם את החירות הזאת ותחדלנה גניבות מרובות".

נגד עסקי הריבית של היהודים ונגד ישראל בכלל יוצא גם סטאניסלאב זאבורובסקי, בחיבורו Tractatus quadrifidus de natura iurum et bonorum regis. לדעתו, חוטאים הנסיכים חטאה גדולה, שאינם מכריחים את היהודים לתקן את "הנזקים הנגרמים על-ידי המלוים בריבית".

מסקנות אקאדמיות אלו, משהועתקו לחיי המעשה, היו להן תוצאות איומות בשביל היהודים, תוצאות שלעיתים לא נתכוונו אליהן אף המחברים עצמם. עלילות הדם והלחם מתרבות מיום ליום, וגירושי היהודים במערב אירופה מגבירים בקרב יהודי פולין את החרדה ליום מחר כי יבוא.

נגד מלאכה אנטי-יהודית זו יוצאים אנשי הרנסאנס, שבאו לכאן אף הם מן המערב ושתלו בפולין את תרבות התחיה. למאמצע המאה ה־טו כבר מביאים לקראקא, בצד כתבי-הפלסטר האנטי-יהודיים, את חיבוריהם של חכמי ישראל בספרד ובאיטליה, בתרגומים לאטיניים, וקוראים בהם ומעיינים בשקידה. ביחוד נדרשים חיבוריו הרפואיים של הרמב"ם (Tractatus contra venenosum morbum) ושל הראב"ע וכן חיבורים בתכונה ובפילוסופיה של חכמי הדור ההוא. לוחות אלפונסו משמשים שנים רבות ספר-העזר היחידי למצוא דבר במערכות הכוכבים, וה"מורה נבוכים" של הרמב"ם וכן חיבוריו של אליהו דלמדיגו מצאו להם בפולין מעתיקים וקוראים מרובים. במוצאי המאה ה־טו אנו רואים בפולין הומאניסטים נודעים, כגון קונראד צ'לקס (Celts), גריגור מסאנוק ובפרט פיליפ קאללימאך די בונאקורסי (Kallimach de Bounacorsi), לומדים באותה התענינות את הומירוס ואת המקרא במקורו העברי. על-אף האיסורים החמורים מצד הכנסייה, מתוככים אנשים אלה עם יהודים, ואף המלך עצמו, קאזימר האיגיללוני, אוהב להטות אוזן לדבריהם. אולם אנשי הרנסאנס מועטים הם בפולין; רק בפסגות החברה מצא לו ההומאניסם אחיזה, ואילו נגדו מתייצבת כל החברה של ימי-הביניים והכהונה הגדולה בראשה.

על רקע ההיאבקות הזאת שבין תקופת-הביניים הדועכת לבין דמדומי הבוקר של התחיה מתרחשים והולכים גם דברי ימיהם של היהודים בפולין.

7. בניו של קאזימר האיגיללוני. גירוש היהודים מליטא

לא מרובים הם המקורות לתולדות היהודים בליטא למן מותו של ויטולד עד לעליית קאזימר האיגיללוני על כסא הדוכסות; הם מועטים אף בראשית ימי דוכסותו. יהודי ליטא עוסקים, בלי שום הגבלות, בעבודת-האדמה ובמסחר, וכן מותר להם לעסוק באין מפריע במלאכה. האוכלוסיה הנוצרית מוסיפה להיות חקלאית בעיקר והיהודי הוא בערים רבות היסוד היחידי שהוא עירוני ממש. מסחרי. יהודים עשירים עוסקים בחכירת מסים, מכסים וכן בהלוואות כספים לגדולי האצילים, "הבויארים". דבר זה מעלה טינה על היהודים. פעמים הרבה פונים הבויארים אל הדוכס הגדול ומבקשים ליטול מן היהודים את חכירות המסים, מכירות-המלח ובתי-המטבח. מבחינת החוק נחקימו בליטא הפריבילגיות שנתן ויטולד בשעתו, כדוגמת כתב-ההקיום הראשי בפולין. רק הקהילה הקראית בטרק מקבלת, בשנת 1441, מידי קאזימר האיגיללוני זכויות מאגדבורגיות, כשם שקיבלה אותן, שנים אחדות קודם לכן, העדה הנוצרית. בטרק אין הקראים כפופים למרותם של הוויילודא או הסטארוסטא, כי-אם למרותו של ה"וויט" (אדוואקאטוס)*, שהם בוחרים מביניהם. השופט, מינויו מתאשר על-ידי הארכידוכס והוא דן את בני עדתו בכל הענינים האזרחיים והפליליים. קראי טרוק משלמים מסים, כמוהם כנוצרים, וכן הם מקבלים מחצית ההכנסה מן המאזנים העירוניים ומבית-היתוך-הדונג העירוני.

אחרי מותו של קאזימר האיגיללוני עלה על כסא-המלכות הפולני, בנו, יאן-אלברכט, ואילו כתר הארכידוכס של ליטא ניתן לבנו השני, אלכסנדר. שני השליטים היו תלמידיו וחניכיו של יאן דלוגוש ואחרי מות אביהם גמרו בדעתם להוציא לפועל את תורת רבם. ליהודים היתה זו עת חצופה. כבר במחצית השניה של המאה ה־טו גורשו היהודים בעזו מערי אירופה המערבית. אחרי גירושם מבאוואריה בשנת 1450, גורשו מירצבורג, ארפורט, מאגדבורג ובשנת 1492 בא הגירוש הנורא מספרד ולאחריו עד מהרה גירושם מפורטוגאל, פרובינציא (פרונס) ומאצות ההאבסבורגים.

גם עכשיו, כבדורות שעברו, הגיעו הידיעות על כך לפולין ועוררו כאן חשק לחקות. התושבים הגרמנים של הערים הפולניות נתאזו מאוד ליפטר מן היהודים וכפעם בפעם ערכו פה ושם פרעות דמים. בתבערה גדולה פרצו כל אותן המהומות אחר מותו של קאזימר האיגיללוני, כשידעו, כי השליטים החדשים לבם רע על היהודים. הדבר התחיל בקראקא. בשנת 1494

* במי הקראים: שופט.

פרצה שם דליקה, שהשחיתה חלק מן העיר ובכללו גם שכונת היהודים. בעת הדליקה החלה מהומה בשכונה; האשימו את היהודים בהצתת העיר ואסרו את ראשי הקהילה ואת רבה הנודע, יעקב פולאק. זמן רב נמשכו החקירות והמשא ומתן; לצד היהודים עמד פיליפ קאלימאך בונאקורס, נגדם נתעקש ועמד אחי המלך, הקארדינאל פרידריך. הקארדינאל ניצח; היהודים גורשו מקראקא. יאן-אולבראכט התיר להם להתישב בקוומיר הסמוכה, מקום שנתקיימה, זה כמאה שנים, קהילה יהודית מיוחדת.

הידיעות על גירושם של היהודים מארצות שונות במערבה של אירופה הגיעו גם לליטא, שכמה יהודים עשירים עשו בה עושר רב. לחוכרים העשירים של המסים, מכרות-המלח ובתי-המטבע היו נכסים כפריים מרובים, טחנות, בתי-משרפות יי"ש, ובערים — הרבה בתים ומגרשים. האצילים והבויארים הליטאיים היו חייבים ליהודים חובות מרובים וביקשו ליפטר מן החובות ומבעליהם כאחד וגם חצר הארכידוכס היתה חייבת ליהודים סכומים גדולים שנלקחו עוד בימי קאזימר האיגלילוני. משפרצה המלחמה עם הטאטארים ומוסקנא, גמל הרעיון לגרש את היהודים ולגזול את רכושם כמוצא לכסף הקרוב להעמדת הצבא. תכנית זו, דעת כולם היתה נוחה הימנה, ואלכסנדר, ברצותו לשוות לפקודתו מצע דתי, ציווה להודיע, כי כל היהודים שלא יתנצרו עד אפריל 1495 חייבים לעזוב את הארץ. בהלה וחרדה אחזו את היהודים; הם ניסו בתחנות ובדמים להפוך את לבו של הדוכס לטובה, אך לשוא. אנוסים היו אפוא לעזוב את הארץ ורק מעטים — גדולי העשירים — המירו את דתם. ביניהם האושייקים, משפחת הדוכסים שלאחר כך, וכן אברהם בן יוסף (יוןפוביטש), שהיה לאחר מכן שר-האוצר הליטאי.

המגורשים פנו, אם דרומה-מזרחה, לכפא או לקושטא, אם לפולין, מקום שהורשו לשהות משך שנה אחת. את נכסי המגורשים חילק אלכסנדר בין נאמניו וכן העניק מהם לבתי-יראה ולבתי-נזירים. לערים שהשמו הביא מתישבים מגרמניה ומשנידיה ונתן להם זכויות מאגדבורגיות.

בינתיים מת יאן-אולבראכט, ואלכסנדר קיבל גם את כתר המלכות. בחרדה ציפו היהודים לגורלם; וביחוד רעדו יהודי ליטא שנמצאו לפי שעה בפולין. הסיעה הקליריקאלית ביקשה להשפיע על אלכסנדר, שינהג ביהודי פולין כדרך שנהג ביהודי ליטא. סטאניסלאב זאבורובסקי כתב אל השליט הצעיר: "אם אחת מבקש להיות אפוסטול של היהודים, שלוף את החרב מנדנך, למען יקבלו — ולו גם מאונס — את הדת הנוצרית". אולם אלכסנדר לא נאות לכך והניח ליהודי ליטא להישאר בפולין. כמה שנים לאחר מכן הרחיק לכת ואף התיר להם, בשנת 1503, לשוב לליטא וציווה להחזיר להם את הבתים שנלקחו מהם, בתי-הכנסיות ובתי-הקברות. קשה היה גורלם של השבים; היה צורך לפדות את הבתים בכסף מידי המתישבים הגרמנים או לוותר עליהם לחלוטין ולבנות בתים חדשים; היה צורך — בהתאם להחתיבות — להעמיד במשותף אלף רוכב לשעת מלחמה ולשלם מס בשם "פוברוטני". במשך הזמן נתחדשו הקשרים שניחקו מחמת הגירוש, וריזות היהודים גילתה מחיות חדשות, אולם השנים הטובות של שוין-זכויות גמור לא שבו עוד. המתישבים הגרמנים והשונידים מתחילים דוחקים על כל צעד ושעל את רגלי בני-חרותם היהודים, אגודות בעלי-המלאכה והסוחרים, שנתארגנו בינתיים, מפריעות ליהודים בעשייתם במסחר ובמלאכה, בערים קמות שכונות יהודיות נבדלות, החיים בליטא משתלשלים כבערי פולין והמערב הרחוק. גירוש יהודי ליטא ושיבתם משמשים עמוד-גבול בחולדותיהם ובהתפתחותם הכלכלית והתרבותית.

בימי אולבראכט ואלכסנדר חל גידול זכויותיהם של האצילים. בשנת 1493 מתכנס לראשונה בית-הצירים (הפארלאמנט), בשנת 1496 נותן אולבראכט את חוקת פטרקוב, המאשרת את חוקת נישאווא ואוסרת על עירונים ויהודים רכישת מקרקעים מחוץ לעיר והחזקתם. בימיו של אלכסנדר מקבל מעמד האצילים את הזכות nihil novi (שום חדש), המבטיחה את עוצם חלקו בשלטון. חוקת פטרקוב, מכילה גם סעיף על היהודים. הדברים אמורים באותו ענין ישן-נושן של רכישת מקרקעים והחזקתם. אלכסנדר חוזר על האמור-משכבר בחוקת דוורס, דהיינו, שאסור ליהודים להלוות ממונם על מקרקעים ושטרות, למען לא ירכשו להם בדרך זו נכסים דלא נידי.

בעת ההיא אסף הקאנצלר יאן לאסקי את חוקי פולין וקנס לספרו גם את כתב-הקיום הראשי היהודי. אכן לא כדי לשוות לו תוקף כנסל, אלא כדי "להגן מפני היהודים". לאסקי הביא את הנוסח שניתן על-ידי קאזימר הגדול בשנת 1334

(טופס מוקדם לזה כבר לא היה בנמצא), אלא שהכנים בו שינויים, כדי להתאימו התאמה גמורה לחוקות פולין-קטן ודורט. הסעיף 26 (הלואות על נכסים דלא נידי) לשונו בנוסח לאסקי כדלקמן: "אם יהודי ילוה כסף על אחוזות או על שטרות של נכסים דלא נידי ואותו האיש, אשר הדברים שלו, יוכיח זאת, הננו קובעים, כי יש לשלול מן היהודי גם את הכסף וגם את משכון השטרות". בשנשווה את נוסח לאסקי לנוסח-האב האוסטרייצי, נראה כי חל כאן שינוי לרעת היהודים. בדומה לכך שינה לאסקי גם בשני סעיפים אחרים. כתב-הקיום הראשי, בנוסח לאסקי, נכלל גם באוסף הרשמי של חוקי פולניה Volumina legum ועליו הושתתו, כל ימי קיומה של הממלכה הפולנית, זכויותיהם של יהודי פולין. אכן, היהודים לא נתנו דעתם ביותר על נוסח זה והגישו את הקיומים שלהם לאישור לכל מלכי פולין בנוסח קאזימר הגדול משנות 1364 ו-1367; בכך ביטלו את תקפו של נוסח לאסקי. זיגמונט הראשון כבר אישר, בשנת 1507, את הקיומים בנוסח הנ"ל.

ב. הקהילות הגדולות בימי-הבינים (ערים ואנשים)

8. הקהילה היהודית וזכויותיה

ההתיישבות היהודית בפולין דרכה ממערב למזרח, בתחילה קמות אפוא קהילות בפולין-גדול, לאחר מכן בפולין-קטן, לבסוף ברוסיה-האדומה, פודוליה, וולין וליטא. במשך הזמן משתבש הסדר וישובים חדשים צצים זה בכה וזה בכה. הרי מהלך הדברים: תחילה קמות קהילות יהודיות בערי המלכות הגדולות; ברבות הימים כשנעשה צר בערים האלה, יוצאות כמה משפחות לעיירות או לישובים הקרובים ומייסדים שם קהילות-בנות, הנעשות, במרוצת השנים, בלתי-תלויות בקהילת-האם. כל מקום שיהודים מצויים במדינה הרי הם כפופים, ברוח הקיומים הראשיים, לריבונותו של המלך או בא-כוחו הווייודא. אולם במשך הזמן מתחילים האדונים הטריטוריאליים, כלומר בעלי הערים והכפרים שנתישבו בהם יהודים, לתבוע לעצמם את הזכות לשפוט את היהודים וליטול מהם נתינות. ענין זה קשור ומקושר במלחמת האצילים על יתרון השפעתם במדינה, המסתיימת בנצחונם. בשנת 1539 מסתלק המלך מקרותו על היהודים היושבים בערים הפרטיות ומעבירה לאדונים הטריטוריאליים. מכאן ואילך מתחלקים היהודים מבחינת החוק ליהודי המלך וליהודי האצילים. בימי-הבינים טרם היתה חלוקה כזאת.

מספר הקהילות היהודיות בפולין תלוי ברדיפות שבמערב. במאה הי"ג ידועות לנו רק קהילות אחדות: פלוצק, קאליש, ואולי גם קראקא. במאה הי"ד אנו שומעים גם על קהילות בפוזנא, פִּיֶּזְנֶן וקופאש בפולין-גדול, בלבוב ובצוזמיר בפולין-קטן, בלודמיר ובלוצק בוולין, וכן בבריסק, טרוק והורודנא בליטא. אולם כבר במאה הט"ו, וביחוד במחציתה השניה, הולכות ומתיסדות קהילות חדשות ומכסות, כעין רשת מסמיכה, את פני הארץ. נוסף לקהילות הגדולות, אנו רואים בפולין-גדול: גִּנְזֶן, שאמוטיל, שִׁירָאדו, לֶנְטְשִׁיק, וקונין; בפולין-קטן: בֹּלְכֵנִיא, זאטור, קרוסנו, סאָנְץ, פֶּרְשֶׁוֹבִיץ, טארנא, יאסלו; צצים גם ישובים, העתידים ברבות הימים להתחרות בהצלחה עם הקהילות עתיקות-היומין שבלבוב, קראקא ופוזנא. כוונתנו ללובלין, אשר בסוף המאה הט"ו עוד לא היה לה כמעט כל ערך.

גם במאזי קיימות למן המאה הי"ג קהילות יהודיות. הקדומה שבהן היא בפלוצק, אשר קיומה כבר בשנת 1237 מוכח הוכחה תעודתית. במחצית השניה של המאה הי"ד, בימי שלטונו של הדוכס יאנוש השני, מתהוות הקהילות בֶּשְׁשֶׁרֶסְק, וִישִׁיגְרָד ובווארשא, אם-כי הידיעה הארכיונית הקדומה ביותר על-אודותיה היא משנת 1414.

על יהודי ווארשא מצויה בידנו רשומה ארכיונית משנת 1421, ועל הרחוב היהודי בעיר — משנת 1430. אותו רחוב היה בעיר העתיקה, במקום הבתים מס' 5 ו-7 ברחוב "וֹוֶנְזִיקִי דונאי". מכאן פנה הרחוב דרומה-מזרחה למקום הבית מס' 1 ברחוב רִיֶּצְקֶסְקא, והבתים מס' 35—47 ברחוב פִּיֶּנָא עד לרחוב פִּיקָארֶסְקא. בית-הכנסת נמצא במקום הבית מס' 7 ברחוב וֹוֶנְזִיקִי-דונאי, ובית-העלמין, ליד בית-הקברות הנוצרי, בפרשת רחוב יאן-הקדוש וככר זאמקובי.